

Ilmestyy teoksessa *Kielet kohtaavat* (toim. Jyrki Kalliokoski, Lari Kotilainen ja Päivi Pahta),
Tietolipas 227, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Balkanin kieliliitto

JOUKO LINDSTEDT

Slavistiikan ja baltologian laitos

Helsingin yliopisto

1. Johdanto ja hieman tutkimushistoriaa

Sloveeni Jernej Kopitar julkaisi 1829 Wienissä artikkelin, jonka aiheena oli ”Albanische, walachische u. bulgarische Sprache” – ”valakki” tarkoitti hänellä kaikkia Balkanin romaanisia kieliä ladinoa eli juutalaisespanjaa lukuun ottamatta, ja ”bulgaria” sisälsi myös makedonian. Vaikka Kopitarin tarkastelemat kolme kieltä tai kieliryhmää olivat sanastoltaan hyvin erilaisia, hän oli havainnut niitten kieliopissa perustavanlaatuisia samankaltaisuuksia. Hänen mukaansa Balkanilla ”nur *eine Sprachform herrscht, aber mit dreierley Sprachmaterie*” (1829: 86; kursiivi vastaa alkutekstin harvennusta). Kopitar esitti myös teorian näitten samankaltaisuuksien synnystä: albania edustaa Balkanin kielten alkuperäistä kantaa, ja Balkanin romaaniset ja slaavilaiset kielet omaksuivat aikoinaan samat kieliopilliset piirteet, kun osa alueen alkuperäisestä väestöstä siirtyi näitten kielten puhujiksi. Hän siis esitti piirteiden levittäjäksi Balkanin vanhojen kielten *substraattivaikutusta*.

Balkan on malliesimerkki *kieliliitosta* (saks. *Sprachbund*), jonka määritteli lingvistisenä käsitteenä Nikolai Trubetzkoy (1928) ensimmäisessä kansainvälisessä lingvistikongressissa. Kieliliiton tunnusmerkkejä ovat Trubetzkoyin mukaan suuret samankaltaisuudet syntaksissa ja tietyt samankaltaisuudet morfologiassa; leksikaaliset samankaltaisuudet rajoittuvat yhteiseen kulttuurisanastoon. Kieliliitto on siten erotettavissa kieliperheestä (kielisukulaisuudesta), jonka tunnusmerkkeinä ovat systemaattiset äännevastaavuudet perussanastossa ja

kieliopillisissa morfeemeissa. Kielisukulaisuus tarkoittaa polveutumista yhteisestä kantakielestä, kun taas kieliliiton sisäiset samankaltaisuudet ovat historiallisesti sekundaareja, kielten välisten kontaktien aiheuttamia.

Vuonna 1930 ilmestyi Kristian Sandfeldin klassikko *Linguistique balkanique. Problèmes et résultats* (varhaisempi laitos oli ilmestynyt tanskaksi jo 1926). Kopitarin substraattiteorian asemesta hän uskoi *adstraattivaikutukseen* eli kontaktivaikutukseen ilman kielenvaihtoa: hän piti Balkanin kielten useimpien yhteisten piirteitten lähteenä alueen prestiisikieltä kreikkaa. Kreikka oli siis tässä vaiheessa jo lisätty kieliliiton jäsenten listaan. Sen sijaan romani puuttuu yhä nykyäänkin useimmista Balkanin kielten yleisesityksistä, vaikka senkin rakenteessa on runsaasti balkanilaisia piirteitä (Friedman 2000).

Useimmiten mainitut kieliopilliset *balkanismit* eli Balkanin kieliliiton yhteiset piirteet ovat määräinen jälkiartikkeli eli postpositiivinen artikkeli, infinitiivin kato, futuurin muodostaminen 'tahtoa'-apuverbillä sekä niin kutsuttu genetiivi-datiivi eli possessiivisen ja datiiivisen suhteen ilmaiseminen samalla sijamuodoilla tai samalla prepositiolla. Kuten alempana käy ilmi, muitakin kieliopillisia balkanismeja on esitetty ja osa näistä neljästä perinteisestä vaatii uudelleentulkintaa.

Balkanin kieliliiton ja muitten kieliliittojen merkitys lingvistiikalle on siinä, että ne edustavat yhtä kielikontaktien ääritapausta, jossa useampi kuin kaksi kieltä vaikuttaa syvällisesti toisiinsa myös kieliopin tasolla. Toisenlaisena ääritapauksena voidaan pitää kreolikielten syntyä (ks. esim. Arends & al. 1995). Stern (2006) on verrannut kieliliiton ja kreoloitumisen eroja myös niitten sosiaalisen taustan kannalta, mutta en ole vakuuttunut, että nämä kaksi tapausta voidaan järjestää yhdelle dimensiolle äidinkielisten puhujien ja L2-puhujien keskinäisen painoarvon mukaan, kuten hän esittää (2006: 44). Joka tapauksessa kieliliitot eivät aiheuta sellaista kielen rakenteen yksinkertaistumista, jota pidetään tyypillisenä nuorille kreolikielille (McWhorter 2001). Palaan yksinkertaistumiseen vielä artikkelini lopussa.

Balkanin kieliliitosta on kirjoitettu paljon monella kielellä, ja tutkimuksen kannalta on tärkeää pystyä lukemaan Balkanin omien kielten lisäksi saksaa, venäjää ja ranskaa. Englanniksi ensimmäinen yleisesitys on vasta tekeillä (Friedman & Joseph); sitä odotellessa kannattaa lukea Josephin (1983) aikaisempi tutkimus infinitiivin kadosta. Paras monografia

koko kieliliitosta on Petja Asenovan (2002) bulgariaksi kirjoittama, ja myös Shaban Demirajn (2004) albaniankielinen teos on hyödyllinen. Valitettavasti nämä eivät kielensä vuoksi ole saaneet ansaitsemaansa tunnettuutta.

Suomen kieleen vakiintunut termi *kieliliitto* palautuu Trubetzkoy'n (1928) *Sprachbund*-termiin. Englanniksi sillä ei ole vakiintunutta käännöstä. Käytössä ovat ainakin *linguistic league* ja *linguistic union*, mutta useimmiten englanniksikin käytetään saksalaista *Sprachbund*-termiä tai sitten asiaa hieman toisesta näkökulmasta kuvaavaa nimitystä *linguistic area* 'kielellinen alue, kielellinen areaali'.

2. Balkanin kielet

Kielitieteilijän Balkan ei ole sama kuin maantieteilijän Balkan tai politiikan tutkijan Balkan. Kuten oheisesta kartasta [eri tiedosto!] näkyy, maantieteellisen Balkanin pohjoisraja vedetään perinteisesti Tonava- ja Sava-jokia pitkin, mutta kielentutkijaa kiinnostavat balkanismit myös paljon pohjoisempana, koko Romanian ja Moldovan alueella. Toisaalta taas lännessä Balkaniin luetut Serbia, Montenegro ja Bosnia-Hertsegovina eivät kuulu Balkanin kieliliiton varsinaiseen alueeseen eräitä serbian kielen rajamurteita lukuun ottamatta – eikä myöskään Kroatia, vaikka senkin Euroopan Unioni virallisesti lukee poliittisen ”Länsi-Balkanin” maaksi.

Balkanin kieliliiton kielistä **kreikalla** (12 milj. puhujaa) on parhaiten dokumentoitu historia (Horrocks 1997 on hyvä yleisesitys). Toinen ikivanha Balkanin kieli on **albania** (5 milj.), jonka historiasta meillä on paljon puutteellisemmat tiedot. Sekä kreikka että albania muodostavat indoeurooppalaisessa kielikunnassa yksinään oman ryhmänsä. Romaanisen ryhmän kieliä ovat varsinainen **romania** eli **dakoromania** (26 milj. puhujaa, joihin lasketaan mukaan myös moldovalaiset) sekä Tonavan eteläpuolella puhuttavat **aromania** eli **aromuuni** (50.000–300.000) ja **meglenoromania** (5.000–10.000); aromanian ja meglenoromanian puhujia kutsutaan usein yhteisnimellä ”valakit”. Slaavilaiseen kieliryhmään kuuluu **bulgaria** (8 miljoonaa, mukaan lasketaan myös etnisesti erillinen ryhmä pomakit, joille on Kreikassa laadittu omaa kirjakieltäkin), **makedonia** (2 milj.) sekä serbian kielen **torlakkimurteet**, joissa on enemmän balkanismeja kuin muissa serbian murteissa. Lisäksi kieliliittoon voidaan

lukea indoiraaniseen ryhmään kuuluva **romani**: eniten balkanismeja on romanin varsinaisissa balkanilaismurteissa, joita puhutaan Tonavan eteläpuolella, mutta niitä on myös valakkiromanissa (*vłax*), joka on muodostunut Romanian alueella ja levinnyt sieltä moneen muuhunkin Euroopan maahan. Näitten Kaakkois-Euroopan romanimurteitten puhujia on yhteensä ehkä 2,5 miljoonaa.

Balkanilla puhutaan myös sellaisia kieliä, jotka eivät varsinaisesti kuulu kieliliittoon, vaikka niissä on joitakin samoja piirteitä kuin kieliliiton kielissä. **Serbian, bosnian ja kroaatin** muodostama kieliryväs muodostaa yhtenäisen murrealueen (n. 21 milj. puhujaa), jossa balkanismien määrä laskee asteittain kaakosta luoteeseen. **Ladino** eli **juutalaisespanja** eli **džudezmo** on länsiromaaninen kieli, jonka puhujat muuttivat Espanjasta vuodesta 1492 lähtien uskonnollisesti suvaitsevamman osmanivaltakunnan kaupunkeihin, kuten Sarajevoon ja Sofiaan. Ladinon puhujia kutsutaan sefardeiksi. Nykyään ladino on erittäin uhanalainen kieli (Schwarzwald 2003). Toinen, paremmin säilynyt kaupunkivähemmistö (esim. Plovdivissa ja Thessalonikissa) ovat **armenian** puhujat.

Balkanin ei-indoeurooppalaisista kielistä tärkeimpiä ovat **turkki** (Balkanilla puhutaan niin kutsuttuja Rumelian murteita) ja sen sukukielet **gagauzi** ja **tataari**, mutta ne ovat kaikki varsinaisen kieliliiton ulkopuolella. Turkin syvempää kontaktivaikutusta muihin Balkanin kieliin rajoitti sen typologisesti poikkeava kieliopillinen rakenne ja vähäinen prestiisi kristittyjen yhteisön sisäpuolella, vaikka sen asema Balkanin hallintokielenä 500 vuoden ajan toi toki runsaasti lainasanoja kaikkiin alueen kieliin. Ei-indoeurooppalainen kieli on luonnollisesti myös Serbian Vojvodinassa ja Romanian Transylvaniassa puhuttava **unkari**. Makedoniassa asuu (ja vuoteen 1998 asti Kosovossa asui) myös jonkin verran kaukasialaisiin tšerkkessikieliin kuuluvan **adygen** puhujia.

Tiedämme lisäksi, että Balkanin alueella on antiikin aikana puhuttu useita sellaisia indoeurooppalaisia kieliä, jotka ovat sittemmin kadonneet (Katičić 1976). Kopitarin substraattiteorian mukaan näistä olisi etsittävä balkanismien alkuperää, mutta valitettavasti aineisto on kovin niukkaa. Kreikan pohjoispuolella on puhuttu **makedoniaa** (ilmeisesti kreikan sukukieli, mutta kokonaan eri kieli kuin nykyinen slaavilainen makedonia!), nykyisen Bulgarian alueella **traakiaa** ja Tonavan pohjoispuolella **daakiaa**. Adrianmeren rannalla puhuttiin **illyyriä**. Näistä oikeastaan vain makedoniaa ja traakiaa voinee pitää yksittäisinä

kielinä; daakiasta ja illyyristä emme tiedä, tarkoittivatko ne ehkä useamman kielen ryhmiä. Albanialaiset pitävät illyyrejä esi-isinään, mutta ainakaan kielitieteellinen aineisto ei riitä tämän todistamiseen. (Antiikin kansoista ks. myös Castrén & Pietilä-Castrén 2000.)

3. Balkanismeista

Balkanin kielten yhteisiä piirteitä kutsutaan siis balkanismeiksi. Tarkemmin määritellen kyse on sellaisista yhteisistä piirteistä, jotka ovat peräisin kielikontakteista, eivät kielten yhteisestä indoeurooppalaisesta perimästä. Balkanimit eivät yleensä ole typologisesti harvinaisia piirteitä, vaan ne voivat esiintyä myös alueen ulkopuolella (kuten määräinen jälkiartikkeli skandinaavisissa kielissä). Toisaalta kaikki balkanimit eivät esiinny jokaisessa kieliliiton kielessä, vaan kullakin on oma levinneisyytensä. Vastaavasti alueen kielet voivat olla enemmän tai vähemmän balkanoituneita, toisin sanoen niissä voi olla suurempi tai pienempi määrä balkanismeja. Kieliliiton rajaus – esimerkiksi oma ratkaisuni lukea alueella puhuttava romani mukaan, mutta jättää serbia torlakkimurteita lukuun ottamatta ulkopuolelle – on siis aina jossakin määrin mielivaltaisen.

3.1. Balkanismien luokittelua

Balkanimit voidaan jakaa seuraaviin pääryhmiin:

- *leksikaaliset*: lainasanat, varsinkin sellaiset, jotka esiintyvät lainanantajakielen lisäksi ainakin kahdessa tai kolmessa muussa Balkanin kielessä. Niitten alkuperä voi olla myös kieliliiton ulkopuolella, silloin useimmiten turkissa (johon ne vuorostaan ovat voineet tulla vaikkapa persiasta).
- *fraseologiset*: erilaiset kollokaatiot, idiomit ja sanonnat, jotka ovat käännöslainoja.
- *fonologiset*: yhteiset segmentaaliset ja suprasegmentaaliset äännepiirteet.
- *kieliopilliset*: morfologisen ja syntaktisen rakenteen (morfosyntaksin) yhteiset piirteet.

Tässä artikkelissa käsittelen vain kieliopillisia balkanismeja. Kieliopillisten piirteiden on esitetty lainautuvan vaikeammin kuin kielen muitten piirteiden (Thomason & Kaufman 1988: 83–109), ja ne olivat tutkimushistoriallisestikin avainasemassa Balkanin kieliliittoa määriteltäessä.

Periaatteessa kieliopilliset balkanismit voidaan jakaa kahteen ryhmään: *konservaatioihin* (engl. *retentions*) eli kielten kontaktivaikutuksen vuoksi yhdessä säilyttämiin piirteisiin ja *innovaatioihin* eli kontaktista johtuviin uusiin yhteisiin piirteisiin. Konservaatioiden tunnistaminen on tietysti metodologisesti ongelmallista: mistä voimme tietää, että jokin kieli olisi Balkanin ulkopuolella menettänyt jonkin piirteen, jonka se kieliliiton jäsenenä on säilyttänyt? Ensi sijassa joudumme turvautumaan vertailuun Balkanin ulkopuolisten sukukielten kanssa: vaikka bulgarian ja makedonian menneen ajan tempusten järjestelmä on pitkälti perua kantaslaavista, ne ovat ainoat slaavilaiset kielet, jotka ovat säilyttäneet tämän järjestelmän – joka on myös samanlainen kuin niitten balkanilaisilla naapurikielillä. Vastaavasti voidaan romaniaa verrata muihin romanisiin kieliin. Albaniassa ja kreikalla ei kuitenkaan ole tällaisia lähisukulaisia joihin verrata, ja kaikki romaninkin murteet ovat historiallisesti kulkeneet balkanilaisen suodattimen läpi.

Usean erilaisen menneen ajan tempuksen muodostaman aspektotemporaalisen järjestelmän lisäksi toinen ehdokas konservaatioksi on substantiivien vokatiivi eli puhuttelusija. Romaniassa se on periaatteessa latinan perua, mutta sen säilyminen ja osaksi sen muotokin on selvästi naapurikielten vaikutusta.

Käsittelen seuraavassa muutamia esimerkkeinä kahtatoista kieliopillista innovaatiota, joita voi pitää Balkanin kieliliiton keskeisinä tunnusmerkkeinä. Niistä kuusi liittyy lauseen argumenttien merkintään eli lähinnä substantiivilausekkeiden rakenteeseen, viisi verbijärjestelmään ja yksi adjektiiveihin.

3.2. Argumenttien merkintä

Enkliittinen artikkeli. Albaniassa ja Balkanin slaavilaisissa ja romanisissa kielissä on *määräinen jälkiartikkeli*, jonka paikka on substantiivilausekkeen ensimmäisen nominin jäljessä, vrt. esim. bulgarian *kāšta-ta* 'talo (def.)', mutta *goljama-ta kāšta* 'iso talo (def.)', jossa määräinen artikkeli *-ta* siirtyy adjektiivimääritteen perään. Koska albaniassa ja Balkanin romanisissa kielissä adjektiivimääritteet tulevat yleensä pääsanansa jäljessä, määräinen artikkeli pysyy niissä substantiiviin liittyneenä. Toinen enkliittisen artikkelin tyyppi on *sitova*

artikkeli, joka tulee substantiivin ja sitä seuraavan määritteen perään, esim. kreikan *i jortés i meýáles* 'suuret juhlat', jossa pääsanaansa seuraava adjektiivi vaatii määräisen artikkelin *i* toiston.

Balkanin slaavilaisissa kielissä on jälkiartikkeli, kreikassa ja romanissa sitova artikkeli, ja albanianssa ja Balkanin romaanisissa kielissä kumpikin. Albanianssa sitova artikkeli on kieliopillistunut niin pitkälle, että se kuuluu epämääräisiinkin substantiivilausekkeisiin. Romaniassa on vielä erikseen possessiivinen sitova artikkeli, esimerkiksi *imitații perfecte ale celor originale* 'alkuperäisten täydellisiä jäljitelmiä', jossa *ale* osoittaa possessiivista suhdetta ja kongruoi vasemmalle pääsanalla kanssa, kun taas *celor* kongruoi oikealle ja kantaa tässä esimerkissä *originale*-sanalla luvun (monikko) ja sijan (datiivi-genetiivi) merkintään.

Enkliittisten artikkelien tehtävänä on merkitä substantiivilausekkeen rakennetta ja lauseen temaattista rakennetta, ei niinkään osoittaa substantiivilausekkeiden syntaktisia funktioita. Laajassa mielessä ne voinee kuitenkin lukea mukaan argumenttien merkintään.

Objektinkahdennuksessa suora tai epäsuora objekti kopioidaan kliittiseksi pronominiksi verbin viereen. Tarkemmat syntaktiset ehdot vaihtelevat kielestä toiseen. Esimerkiksi bulgariassa ilmiö liittyy lauseen temaattiseen rakenteeseen ja erityisesti lauseen aloittava objekti vaatii kahdennuksen, kun taas lähisukukieli makedoniassa objektinkahdennus on, ainakin kirjakielissä, pakollinen määräisten (ja joskus spesifien epämääräisten) objektien kanssa neutraalissakin sanajärjestyksessä, esimerkiksi mak. *tie gi baraat svoite deca* 'he etsivät lapsiaan', jossa objekti *svoite deca* 'lapsensa, lapsiaan (def.)' kopioituu verbin eteen pakolliseksi prokliittiseksi pronominiksi *gi* 'heidät, heitä'. Temaattinen objektinkahdennus on typologisesti tavallinen ilmiö Balkanin ulkopuolellakin, makedonian tapaan kieliopillistuneena se lienee harvinaisempi.

Sijojen korvautuminen prepositioilla eli tendenssi analyttiseen lauserakenteeseen esiintyy vaihtelevassa määrin kaikissa Balkanin kielissä, mutta pisimmällä se on bulgariassa ja makedoniassa, jotka ovat kokonaan kadottaneet vanhan slaavilaisen sijajärjestelmän – lukuun ottamatta vokatiivia, mutta vokatiivissa esiintyvä substantiivi ei olekaan koskaan lauseenjäsen.

Datiivisen ja possessiivisen suhteen yhteinen merkintä (niin kutsuttu datiivi-genetiivi) tarkoittaa, että samaa sijamuotoa, pronominia tai prepositiota käytetään merkitsemään sekä epäsuoraa objektia että omistussuhdetta. Vrt. bulg. *kăštata na bašta mi* 'isäni talo', *dade ja na bašta mi* 'hän antoi sen isälleni', *dade mi ja* 'hän antoi sen minulle': prepositiolauseke *na bašta mi* 'isälleni' on ensimmäisessä esimerkissä omistajan ilmaisu, mutta toisessa epäsuora objekti, ja *mi* 'minulle' on kahdessa ensimmäisessä esimerkissä omistajan merkitsin, mutta kolmannessa epäsuora objekti. Yhteisen sijamuodon lähde on romaanisissa kielissä useimmiten datiivi, kreikassa vanha genetiivi, mutta eräissä tapauksissa myös akkusatiivi: kr. *tus yrafī éna yrámma káthe méra* 'hän kirjoittaa heille (*tus*) kirjeen joka päivä', *to spiti tus* 'heidän talonsa', jossa *tus* on akkusatiivi.

Päämäärän ja paikan sulautuminen on ilmiö, jossa samat prepositiolausekkeet ja adverbit vastaavat sekä kysymykseen 'missä' että kysymykseen 'mihin'; myös itse nämä kysymyssanat lankeavat yhteen, mistä tulee tämän piirteen perinteinen nimi *ubi=quo*. Myös tämä piirre on tietysti typologisesti tavallinen Balkanin ulkopuolellakin.

Relativum generale on relatiivilauseen taipumaton merkitsin, joka toisin kuin varsinaiset relatiivipronominit ei ilmaise sukua, lukua eikä sijaa. Tämä on tavallinen ilmiö Balkanin kielissä – alueen ulkopuolella samanlainen on esimerkiksi ruotsin *som*. Etenkin Balkanin kirjakielissä on silti myös taipuvia relatiivipronomineja. Kun *relativum generale* on relatiivilauseessa objekti, se laukaisee yleensä objektinkahdennuksen, esim. romanian *maşinile pe care le-aţi văzut...* 'autot, jotka olette nähneet': *care* on *relativum generale*, sivulauseen *le* kahdentunut objekti. Lausekkeessa on muuten myös toinen objektin merkitsin, prepositio *pe*, joka on eräänlainen argumentinmerkinnän ”pikkubalkanismi”: suoraa objektia merkitsevä prepositio esiintyy Balkanin romaanisten kielten lisäksi myös makedonian murteissa (*na*).

3.3. Verbijärjestelmä

Finiittinen komplementaatio liittää apuverbin täydennykseksi verbin finiittimuodon silloinkin, kun verbien subjekti on sama. Täydennyksen finiittimuotoa edeltää täydenninpartikkeli, esimerkiksi kreikan *boró na to yrápso* 'voin kirjoittaa sen' tai

samanmerkityksinen bulgarian *moga da go napiša*, kumpikin rakenteeltaan ”voin COMP sen kirjoitan”. Perinteisesti tätä piirrettä on kutsuttu nimellä ”infinitiivin kato”, mutta albaniaista ja romanista emme tiedä, onko niissä koskaan ollutkaan infinitiiviä. (Piiirteestä enemmän katso Joseph 1983.) Tämä balkanismi on myös mielenkiintoisella tavalla argumentinmerkinnän ja verbijärjestelmän välissä, sillä infinitiivin korvautumista analyttisellä rakenteella voi verrata sijojen katoon nominaalisista täydennyksistä – balkanilainen ”dentaalinen täydennin” (kreikan *na*, balkaninslaavin *da*, romanian *să*, albanian *të*, romanin *te*) on analyttinen täydennyksenmerkitys samalla tavoin kuin prepositiot.

Volo-futuuri futuurin merkitys on apuverbi tai partikkeli, joka on kieliopillistunut ’haluta’-verbistä (kuten englannin *will*), esim. kreikan *tha yrápsō* ’kirjoitan (fut.)’, jossa futuurin merkitys *tha* on peräisin vanhan kreikan verbistä *ethélō* ’haluta, tahtoa’.

Menneen ajan futuuri konditionaalina: irreaalinen konditionaali muodostetaan useassa Balkanin kielessä liittämällä toisiinsa futuurin ja imperfektiivisen preteritin merkitykset – joko taivuttamalla futuurin apuverbiä imperfektissä (kuten esimerkiksi bulgariassa) tai liittämällä futuurin taipumattomaan merkitykseen imperfektissä oleva pääverbi (kuten esimerkiksi kreikassa ja makedoniassa). Jos-sivulauseessa riittää pelkkä imperfekti:

(1) (bulg.)

Ako val-eše, tja št-eše da ostone v kăšti
 jos sataa-IMPERF.SG3 hän.FEM FUT-IMPERF.SG3 KOMPL jää.PREES.SG3 PREP koti
 ’Jos sataisi, hän jäisi kotiin.’

(2) (kr.)

An den ton ynóriza kalá, tha ton písteva
 jos NEG hän.MASK.OBJ uskoa.IMPERF.SG1 hyvin FUT hän.MASK.OBJ uskoa.IMPERF.SG1
 ’Jos en tuntisi häntä hyvin, uskoisin häntä.’

Paras monografia näistä Balkanin konditionaalirakenteista on puolankielinen (Gołąb 1964).

Habeo-perfekti yhdistää ’omistaa’-apuverbin ja pääverbin passiivin partisiipin tai taipumattoman perfektipartisiipin, esim. makedonian *ima dojdēno* ’hän on tullut’, jossa *ima* on ’omistaa’-verbin preesens ja *dojdēno* on ’tulla’-verbin passiivin partisiipin neutri. Tällainen perifrastinen verbinmuoto on yleinen monessa tutummassakin euroopan kielessä, mutta Balkanilla se on areaalinen piirre, jonka syntyä voidaan seurata ainakin kreikan ja makedonian historiassa.

Kieliopillistuneet evidentialit ovat verbinmuotoja, jotka ilmaisevat puhujan tiedon lähdettä – onko hän nähnyt kuvaamansa tapahtuman, kuullut siitä muilta, vaiko vain päätellyt sen sattuneen. Esimerkiksi bulgariassa ei voi käyttää samaa mennyttä aikamuotoa lauseissa ”kun olin pieni, koulut olivat parempia kuin nykyisin” ja ”kun isäni oli pieni, koulut olivat parempia kuin nykyisin”, koska puhuja ei ole itse ollut todistamassa isänsä koulunkäyntiä. Evidentiaaleista Balkanilla on kirjoittanut Friedman (1986, 1998), mutta areaalisena piirteenä kieliopillinen evidentialisuus on huomattavasti Balkania laajempi euraasialainen ilmiö (Haarmann 1970). Evidentialit puuttuvat usein balkanismien luetteloista, ehkä sen takia, että muista kieliopillisista balkanismeista poiketen ne näyttävät selvästi olevan turkkilaista alkuperää.

3.4. Adjektiivi

Analyttiset vertailuasteet on balkanismi, jota ei voi selvästi liittää sen enempää argumenttien merkintään kuin verbijärjestelmäänkään, vaikka sen typologinen yhteys näissä esiintyvään analyttisyyteen on selvä. Analyttisessä vertailussa komparatiivi muodostetaan adverbilla ’enemmän’ ja superlatiivi joko adverbilla ’eniten’ tai lisäämällä komparatiiviin määräinen artikkeli, esim. albaniaassa: *i mirë* ’hyvä’ (mask.), *më i mirë* ’parempi’, *më i miri* ’paras’, jossa *më* on adverbi ’enemmän, lisää’, itsenäinen *i* on adjektiiviin pakollisena kuuluva sitova artikkeli ja adjektiivin perään liittyvä *-i* on määräisyyttä osoittava jälkiartikkeli.

Vanhoja synteettisiä (pääteillä muodostettuja) vertailuasteita on suuremmassa määrin vain kreikassa, joka silti tuntee myös analyttisen tyyppin.

3.5. Yhteenvetoa

Balkanismien levinneisyyttä voidaan kuvata seuraavalla taulukolla, jossa plusmerkki tarkoittaa, että piirre on kieliopissa vallitseva, ja suluissa oleva plusmerkki, että se esiintyy vain vähäisempänä tendenssinä tai mahdollisesti vain joissakin murteissa (Lindstedt 2000):

	kreikka	albania	balkanin- slaavi	Balkanin romaa- niset	Balkanin romani
Argumenttien merkintä					
ENKLITTISET ARTIKKELIT	(+)	+	+	+	(+)
OBJEKTINKAHDENNUS	+	+	+	+	+
SIJAT > PREPOSITIOT	(+)	(+)	+	(+)	(+)
DATIIVI = POSSESSIIVI	+	+	+	+	–
PÄÄMÄÄRÄ = PAIKKA	+	+	+	+	(+)
<i>RELATIVUM GENERALE</i>	+	+	+	+	+
Verbijärjestelmä					
AUX + COMP + FINIITTIVERBI	+	(+)	+	(+)	+
<i>VOLO-FUTUURI</i>	+	(+)	+	+	+
MENNEEN AJAN FUTUURI = KOND.	+	+	+	(+)	(+)
<i>HABEO-PERFEKTI</i>	+	+	(+)	(+)	–
EVIDENTIAALIT	–	+	+	(+)	(+)
Adjektiivi					
ANALYYTTISET VERTAILUASTEET	(+)	+	+	+	+
<i>balkanoitumisindeksi</i>	9,5	10,5	11,5	9,5	7,5

Kunkin kieliryhmän balkanoitumisindeksi on summa, jossa + on laskettu täydeksi pisteeksi ja (+) puoleksi pisteeksi. Täydet 12 pistettä saisi balkaninslaavin sisällä makedonian kieli.

Balkanismien tarkastelu kieliryhmittäin ei kuitenkaan anna vielä täydellistä kuvaa niiden levinneisyydestä. Kielten puhuma-alueet limittyvät, ja menneinä vuosisatoina ne limittyivät vielä enemmän. Kotterritoriaalisten (samalla alueella puhuttavien) murteiden välillä ei välttämättä ole eroa balkanoitumisen asteessa, vaikka ne edustaisivat eri kieliä – tai ei ainakaan ollut, ennen kuin murteet joutuivat kirjakielten vaikutuspiiriin. Maantieteellisesti balkanoitumisen keskus näyttäisi olevan keskisellä Balkanilla, jossakin Ohrid- ja Prespa-järvien tienoilla. Tämä on aluetta, jossa perinteisesti on puhuttu ainakin makedoniaa, kreikkaa, albaniaa, aromaniaa, romania ja turkkia. Ilmeisestikin monikielisyys sinänsä on suosinut kielten balkanilaisia innovaatioita.

Useimmille kieliopillisille balkanismeille on tyypillistä *kieliopillisten funktioiden eksplisiittinen merkintä partikkeleilla, prepositioilla tai muilla funktiosanoilla (analyytisesti)*. Lisäksi Balkanin kielten yleisimpien prepositioiden käyttöalueet ovat silmiinpistävästi samankaltaiset. Mutta kukin kieli toteuttaa nämä yhtenevät rakenteet omin morfeemien: kieliopillisten morfeemeja sinänsä on lainattu vähän. Edes yleisten morfeemien suoranainen yhteentörmäys kielten välillä ei näytä haittaavan, kuten osoittaa esimerkiksi

naapurikielten bulgarian ja kreikan vertailu: 'kyllä' : 'ei' = bulg. /da/ : /ne/ = kr. /ne/ : /óxi/; 'ja' : 'tai' = bulg. /i/ : /ili/ = kr. /ke/ : /i/; 'minun, minulle' : 'hänen, hänelle (mask.)' = bulg. /mi/ : /mu/ = kr. /mu/ : /tu/. Yleiset sanat *ne*, *i* ja *mu* saavat siis bulgariassa ja kreikassa toisen kielen kannalta harhaanjohtavan merkityksen, mutta näitten kielten vahvasta keskinäisestä vaikutuksesta huolimatta tätä yhteentörmäystä ei ole tarvinnut korjata.

4. Miten Balkanin kieliliitto on syntynyt?

4.1. Substraatit ja adstraatit

Kuten alussa totesin, jo Kopitar (1829) esitti balkanismien olevan peräisin Balkanin alueen muinaiskielistä, jota albania enää yksin edustaa. Tähän substraattiteoriaan liittyy kuitenkin se ongelma, ettemme yksinkertaisesti tiedä tarpeeksi näistä kielistä voidaksemme johtaa balkanismeja niistä; kehäpäätelmän vaara on siis ilmeinen. Sitä paitsi vanhat slaavilaiset tekstit osoittavat, että bulgaria ja makedonia alkoivat balkanoitua vasta siinä vaiheessa, kun substraattikielten puhujat olivat jo sukupolvia sitten sulautuneet muitten kielten puhujiin; ennen 1100-lukua kirjoitettujen kirkkoslaavilaisten tekstien balkanoitumisindeksi on vain vaatimaton 0,5 (datiivia käytettiin joskus genetiivin asemesta, mutta tämänkin voi selittää muuten kuin balkanilaisen kieliympäristön vaikutuksena). Emme myöskään voi olettaa tällaista substraattia kreikkaan, jota on puhuttu eteläisellä Balkanilla jo noin 3500 vuoden ajan.

Jonkin verran vahvemmallalla pohjalla olisi oletus romaanisesta substraatista balkaninslaavissa, varsinkin makedoniassa (Gołąb 1959, 1990). Valakkien kielenvaihto makedoniaan on edelleen käynnissä keskisellä Balkanilla. Osa nykykreikankin balkanismeista voidaan ehkä johtaa balkaninlatinasta (Horrocks: 1997: 73–78) – tässä kyse olisi siis adstraatista, mutta samalla tavoin romaanisesta vaikutuksesta. Mutta osa balkanismeista on albaniassa tai kreikassa varmastikin niin vanhoja, ettei romaaninen vaikutus tule kysymykseen. Ei balkanismeille tietysti tarvitsekaan löytää yhtä yhtenäistä lähdeä.

Balkanin kielten tutkimuksen klassikko Karl Sandfeld (1930) uskoi kreikan kielen adstraattivaikutukseen: koska kreikka on vuosituhansien ajan ollut arvostettu

korkeakulttuurin kieli, olisi luonnollista ajatella, että muut kielet lainaavat siitä kieliopillisiakin piirteitä. (Joskus kreikasta puhutaan myös Balkanin *superstraattina*, kun halutaan korostaa sen prestiisi-asemaa.) Sandfeldkin myönsi, ettei kreikan vaikutus voi kuitenkaan selittää ainakaan jälkiartikkelia (sitovaa artikkelia hän ei vielä osannut liittää tähän yhteyteen) eikä Balkanin kielten tyypillistä tapaa muodostaa lukusanat 11:stä 19:ään rakenteella ”yksi (jne.) kymmenen päällä” – tämä piirre on Balkanilla selvästikin peräisin slaavista.

Teoria kreikan adstraattivaikutuksesta on periaatteessa sosiolingvistisesti uskottava. Useista balkanismeista on myös todistusaineistoa vanhoissa kreikkalaisissa teksteissä jo ajalta ennen slaavien tuloa Balkanille 500-luvulla (Tzitzilis 2000). Pelkkä ensimmäinen atestaatio ei kuitenkaan vielä selitä balkanismien leviämistä. Lähemmässä tarkastelussa balkanismien leviämisen syyt näyttävät vaikuttavan useassa kielessä yhtäaikaan (kuten Joseph 1983 on todennut infinitiivin kadosta). Sitä paitsi kreikan pitkä kirjallinen traditio voi aiheuttaa illuusion: balkanismit voisivat olla albaniassa yhtä vanhoja tai vanhempiakin kuin kreikassa, mutta vanhojen tekstien puuttuessa emme voi sitä tietää.

Kreikan olettamiseen useimpien balkanismien lähdekieleksi sisältyy myös looginen ongelma (Lindstedt 2000). Vaikka balkanismien ensi atestaatiot kreikassa ovat vanhoja, tiedämme kuitenkin, että ne kreikassakin ovat innovaatioita, eivät vanhan kreikan piirteitä. Mutta miksi muut kielet olisivat lainanneet vain innovaatioita – miksei mikään vanhasta kreikasta lähtien mukana ollut piirre ole lainautunut, vaikka ne ovat samalla tavoin olleet tarjolla lainattaviksi? Eihän piirteitten historian pituus ole voinut enää vaikuttaa lainautumisajankohtana. Ainoa looginen selitys on, että balkanismit, ainakin useimmat niistä, ovat kreikassakin tavalla tai toisella kontaktilähtöisiä, vaikka kontaktitilanne on alkanut jo aikaisemmin kuin on ajateltu ja kestänyt muodossa tai toisessa ehkä jo antiikin ajoista 1800-luvulle asti.

Yleinen ongelma kaikissa substraatti- ja adstraattiteorioissa on, että useimmille balkanismeille on vaikea osoittaa yhtä lähdekieltä, joka olisi synnyttänyt sen spontaanisti sisäisessä kehityksessään ja sitten vasta lainannut sen toisille. Piirteet tuntuvat kehittyneen useassa kielessä yhtäaikaan samanlaisten vaiheiden kautta – niinpä esimerkiksi kreikassa, balkaninslaavissa ja Balkanin romaanisissa kielissä infinitiivin katoa edelsi niin kutsuttu tynkäninfinitiivi eli verbivartalon käyttö ilman infinitiivin päätettä. Balkanin kieliliitto tarvitsee

siis monimutkaisemman sosiolingvistisen mallin kuin normaalit kielikontaktitilanteet, joissa piirteiden lähdekieli ja lainaajakielet ovat yleensä selvästi erotettavissa.

4.2. Balkanin monikielisyys: konvergenssi ilman lähdekieltä

Balkanin kieliliitto syntyi ennen kansallisvaltioitten aikaa vallinneessa sosiolingvistisessä tilanteessa, josta meillä on hyvin vähän lingvistikäyttöä aikalaiskuvauksia. Vasta 1800-luvulla eurooppalaiset matkakirjailijat ja tutkijat alkoivat laajemmin raportoida Balkanilta kielentutkijan kannalta hyödyllistä tietoa. Aromanian tutkija Gustav Weigand kävi 1800-luvun lopulla Makedoniassa Monastirissa (nykyisessä Bitolassa) ja kirjoitti sen kielitilanteesta seuraavaa:

Es ist klar, daß in einer Stadt mit so verschiedenen Nationalitäten auch eine große Vielsprachigkeit herrscht; das Türkische und Bulgarische ist [sic] fast gleich verbreitet, die Aromunen, wenigstens die Männer, können außer ihrer Muttersprache bulgarisch und griechisch, die meisten auch türkisch und albanesisch; viele verstehen selbst das Spanische, das, wie sie wohl fühlen, viele Wörter mit ihrer Sprache gleich oder ähnlich hat. Daß in Gesellschaften zugleich mehrere Sprachen gesprochen werden, ist ganz gewöhnlich.¹ (Weigand 1894–95, s. 6 kirjan 1. osassa.)

Useimpien Balkanin maitten itsenäistyttyä Makedonia jäi vielä Balkanin sotiin asti Turkin valtakunnan osaksi, ja niinpä Weigand saattoi siellä havainnoida sosiolingvististä tilannetta, joka oli vallinnut suuressa osassa Balkania osmanijalla (1300-luvulta 1800-luvulle) ja osittain aikaisemminkin, jo Bysantin aikana. Eri etniset ryhmät elivät toistensa lomassa, ja kaupungit olivat monikielisiä. Elinkeinorajat olivat osittain etnisten rajojen mukaisia, esimerkiksi albanialaiset ja aromuunit olivat suurelta osin puolipaimentolaisia, vuodenaikojen

---

¹ ”On selvää, että kaupungissa, jossa asuu niin paljon eri kansallisuuksia, vallitsee myös suuri monikielisyys; turkki ja bulgaria [=makedonia] ovat lähes yhtä levinneitä; aromuunit, ainakin miehet, osaavat äidinkieltensä lisäksi bulgariaa ja kreikkaa, useimmat myös turkkia ja albaniaa; useat ymmärtävät jopa [juutalais]espanjaa, jossa, niin kuin he helposti voivat huomata, on paljon samoja tai samankaltaisia sanoja kuin heidän kielessään. On aivan tavallista, että seurueissa puhutaan samaan aikaan useilla kielillä.”

mukaan muuttavia karjanhoitajia. Osmaniajalla hallinnolliset jaot eivät olleet territoriaalisia vaan uskontokuntien mukaisia.

Tätä Balkanin jo suurelta osin kadonnutta sosiolingvististä tilannetta voi verrata siihen, joka nykyäänkin vallitsee esimerkiksi osissa Intiaa. Klassisessa tutkimuksessaan Gumperz ja Wilson (1971) tarkastelevat monikielistä Kupwarin kylää, jossa kielten välillä vallitsee keskinäinen käännettävyys ("intertranslatability"): yhden kielen lauseen voi usein kääntää toiseen kieleen morfeemi morfeemilta rakennetta muuttamatta. Tämä on tyypillistä myös Balkanin kielille; Gołąb (1956) kutsui ilmiötä "isogrammatismiksi". Samankaltainen kielitilanne vallitsee myös osissa Papua-Uutta-Guineaa (Ross 1996).

Vertaaminen Kupwarin kaltaisiin tapauksiin osoittaa, että Balkanin kieliliiton syntyyn ovat ratkaisevasti vaikuttaneet seuraavat sosiolingviset seikat (Lindstedt 2000):

1. Eri kielten puhujat asuvat lähellä toisiaan, osin samoissa kylissä ja kaupungeissa, ja ovat taloudellisista syistä paljon tekemisissä toistensa kanssa. Syntyy stabiili monikielisyys.
2. Alueella ei ole yhtä yhteistä lingua francaa, joten monikielisyys on suurelta osin symmetristä eli vastavuoroista.
3. Vierasta kieltä omiin tarpeisiinsa opettelevalla on tarjolla riittävästi malleja, joten kielistä ei synny pidžinoituneita muotoja.
4. Kielet ovat ryhmäidentiteetin merkittäviä – Balkanilla ne ovat etnisten ryhmien ja uskontojen tunnuksia, Intiassa paikallisesti myös kastien. Sen vuoksi kielten konvergenssi koskee vain kielioppia, ei sanastoa, koska naiivin kielenpuhujan kannalta jokaisen kielen ominaislaatu perustuu omaan sanastoon, mutta kieliopin muutos tapahtuu huomaamatta. Tuloksena on, Kopitarin hengessä, samankaltainen kielioppi, mutta eri sanasto – kompromissi kielen kommunikatiivisen ja identiteettiä tukevan tehtävän välillä.

Luonnollisesti Balkanin kielet eivät ole koskaan saavuttaneet täydellistä keskinäistä käännettävyyttä eli yhteistä syntaksia. Kansallisvaltioiden synty alueelle 1800-luvulla

katkaisi ikivanhan monikielisyyden perinteen. Kunkin maan pääkielen puhujien ei enää tarvinnut osata naapurikieliä – monikielisiksi jäivät vain vähemmistöt.

Balkanin kieliliiton syntyä kuvaavat parhaiten käsitteet *konvergenssi* ja *keskinäinen vahvistaminen*. Eri kielten rakenteet konvergoivat eli lähenivät toisiaan ilman että yksi kielistä olisi toiminut pääasiallisena lähdekielenä, mallina josta muut lainaavat. Eri kielissä tapahtuneet muutokset vahvistivat toisiaan jo ennen kuin ne olivat päätepisteessään yhdessäkään kielessä, sen vuoksi ero lähdekielen ja lainaajakielen välillä häviää Balkanilla. Mekanismit suosivat analyttisiä rakenteita, prepositioita, partikkeleita ja funktiosanoja, joilla on helpompi rakentaa usean kielen yhteistä syntaksia kuin taivutuspäätteillä.

Balkan siis osoittaa, ettei voimakas kielikontakti pelkästään välitä muutoksia kielestä toiseen, vaan myös aiheuttaa niitä ja ohjaa niiden suuntaa.

On esitetty erilaisia teorioita siitä, olivatko balkanoitumisen ensisijaisia välittäjiä kunkin kielen L2-puhujat, jotka olisivat suosineet analyttisiä rakenteita, vai monikieliset L1-puhujat, jotka siirsivät muista kielistä rakenteita omaan äidinkieleensä. Kummassakin teoriassa on vaikeutensa. Kaikilla Balkanin kielillä ei varmastikaan ole ollut niin paljon L2-puhujia, että voisimme olettaa heidän vaikuttaneen niiden kehitykseen näin radikaalisti. Prestiisikieli kreikalla heitä varmasti oli paljon, mutta kuten yllä näimme, kreikka ei ole kieliliiton balkanoitunein kieli. Jos taas monikieliset L1-puhujat olisivat balkanoitumisen välittäjiä, romanin tulisi olla balkanoituneempi kuin se nyt on.

Joka tapauksessa tällainen tarkastelu ohjaa meitä oikeaan suuntaan: emme kysy, mikä kieli oli balkanistien lähde, vaan mikä oli niille vastaanottavaisin ja miksi. Vastaus on: Balkanin slaavilaiset kielet, erityisesti keskellä niemimaata puhuttava makedonia. Mielenkiintoista on, että makedonia oli alueellaan varmaan myös prestiisiasteikon keskivaiheilla – kristityn väestön näkökulmasta – eli kreikan alapuolella, mutta romanin, albanian ja aromanian yläpuolella. Oletettavasti sillä oli sekä kohtuullisen paljon L2-puhujia, vaikkei niin paljon kuin kreikalla, ja kohtuullisen paljon monikielisiä L1-puhujia, vaikkei niin paljon kuin prestiisiltään pienemmillä kielillä.

Näyttää siis siltä, että tärkeintä on näiden kahden tekijän (L2-puhujien määrä ja monikielisten L1-puhujien määrä) yhteisvaikutus. Ehkä voimme ajatella, että kun jonkin kielen äidinkielliset puhujat kuulivat muitten puhuvan heidän kieltään samalla tavoin kuin he itse puhuivat muita kieliä, kieli balkanoitui voimakkaimmin. On myös ajateltavissa, että osa balkanismeista, esimerkiksi sijataivutuksen väistyminen, olisi nimenomaan L2-puhujien vaikutusta, kun taas monimutkaisempien rakenteitten kopioituminen kielestä toiseen edellyttää monikielisten L1-puhujien panosta.

On tietysti varottava olettamasta a priori, että mikään yksi mekanismi voisi selittää kaikki Balkanin kieliliiton piirteet. Esimerkiksi evidentiaalit ovat varmasti turkkilaisvaikutusta, ja typologisesti niillä on verrattain vähän yhteistä muitten balkanismien kanssa. Voi hyvinkin olla niin, että usea balkanismi on albaniassa alkuperäinen – Hamp (1982) esimerkiksi arvelee voivansa toponymian avulla osoittaa albaniassa olleen jälkiartikkeli jo antiikin aikana. Kopitar olisi siis sittenkin ollut osittain oikeilla jäljillä, vaikka jälkiartikkeli ei olisikaan siirtynyt muihin Balkanin kieliin pelkästään muinaiskielten substraatista, vaan myös Balkanin romaanisten kielten välityksellä: romaaniset kielet olisivat kopioineet Balkanin vanhan artikkelijärjestelmän – se on romaniassa silmiinpistävä samanlainen kuin albaniassa – ja balkaninslaavi olisi sitten omaksunut osan siitä romaanisen adstraatin ja substraatin välityksellä.

Kielentutkijoilla on perinteisesti ollut se käsitys, että voimakkaat kielikontaktit yksinkertaistavat kielen rakennetta (Dahl 2004: 280–285). Balkanilla tuloksena ei kuitenkaan ole ollut sellainen yksinkertainen rakenne, joka on tyypillistä kreoleille (McWhorter 2001). Kehitys ei ole kulkenut kohti yksinkertaistumista sinänsä, vaan kohti konvergenssia ja isogrammatismeja eli ”keskinäistä käännettävyyttä”. Lauserakenteessa tämä on vaatinut analyttisten merkitsimien suosimista, koska ne voi samastaa kielestä toiseen helpommin kuin esimerkiksi sijapäätteet. Useimpien Balkanin kielten verbijärjestelmä puolestaan on yhä hyvin monimutkainen (Lindstedt 2002), koska järjestelmät ovat jo alunperinkin olleet lähellä toisiaan. Yksinkertaistumista on siis tapahtunut vain siihen asti, että konvergenssi on saavutettu.

Kirjallisuutta

- ARENDS, JACQUES – MUYSKEN, PIETER – SMITH, NORVAL 1995: *Pidgins and creoles: An introduction*. Creole Language Library 15. Amsterdam: John Benjamins.
- ASENOVA, PETJA 2002: *Balkansko ezikoznanie: Osnovni problemi na balkanskija ezikov sąjuz*. Sofija: Nauka i izkustvo. (Ensimmäinen laitos 1989.)
- CASTRÉN, PAAVO – PIETILÄ-CASTRÉN, LEENA 2000: *Antiikin käsikirja*. Helsinki: Otava.
- DAHL, ÖSTEN 2004: *The growth and maintenance of linguistic complexity*. Studies in Language Companion Series 71. Amsterdam: John Benjamins.
- DEMIRAJ, SHABAN 2004: *Gjuhësi Ballkanike*. Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Institute i Gjuhësisë dhe i Letërsisë. (Ensimmäinen laitos 1994.)
- FRIEDMAN, VICTOR A. 1978: On the semantic and morphological influence of Turkish on Balkan Slavic. – Donka Farkas & al. (toim.), *Papers from the Fourteenth Regional Meeting, Chicago Linguistic Society* s. 108–118. Chicago: Chicago Linguistic Society.
- FRIEDMAN, VICTOR A. 1986: Evidentiality in the Balkans: Bulgarian, Macedonian, and Albanian. – Wallace Chafe & Johanna Nichols (toim.), *Evidentiality: The linguistic coding of epistemology* s. 168–187. Norwood, New Jersey: Ablex.
- FRIEDMAN, VICTOR A. 1998: The grammatical expression of presumption and related concepts in Balkan Slavic and Balkan Romance. – Robert A. Maguire & Alan Timberlake (toim.), *American contributions to the Twelfth International Congress of Slavists: Literature. Linguistics. Poetics* s. 392–406. Slavica.
- FRIEDMAN, VICTOR A. 2000: Romani in the Balkan linguistic league. – Tzitzilis & Symeonidis (toim.) 2000, s. 95–105. Myös: <http://humanities.uchicago.edu/depts/slavic/papers/Friedman-RmiBalkLgcLeague.pdf> 12.9.2006
- FRIEDMAN, VICTOR A. – JOSEPH, BRIAN (tekeillä): *The Balkan languages*. Cambridge University Press.
- GOŁĄB, ZBIGNIEW 1956: The conception of "isogrammatism". – *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 15 s. 3–12.
- GOŁĄB, ZBIGNIEW 1959: Some Arumanian-Macedonian isogrammatisms and the social background of their development. – *Word* 15 s. 415–435.
- GOŁĄB, ZBIGNIEW 1964: *Conditionalis typu bałkańskiego w językach południowosłowiańskich, ze szczególnym uwzględnieniem macedońskiego*. Polska Akademia Nauk, Oddział w Krakowie, Prace Komisji Językoznawstwa 2. Wrocław – Kraków – Warszawa.
- GOŁĄB, ZBIGNIEW 1990: The ethnic background and internal linguistic mechanism of the so-called Balkanization of Macedonian. – *Balkanistica* 10 s. 13–19.
- GUMPERZ, JOHN J. – WILSON, ROBERT 1971: Convergence and creolization: A case from the Indo-Aryan / Dravidian border in India. – Dell Hymes (toim.), *Pidginization and creolization of languages* s. 151–167. Cambridge: Cambridge University Press.

- HAARMANN, HARALD 1970: *Die indirekte Erlebnisform als grammatische Kategorie. Eine eurasische Isoglosse*. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 2. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- HAMP, ERIC P. 1982: The oldest Albanian syntagma. – *Balkansko ezikoznanie — Linguistique balkanique* 25 s. 77–79.
- HINRICHS, UWE (toim.) 1999: *Handbuch der Südosteuropa-Linguistik*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- HORROCKS, GEOFFREY 1997: *Greek: A history of the language and its speakers*. London: Longman.
- JOSEPH, BRIAN D. 1983: *The synchrony and diachrony of the Balkan infinitive: A study in areal, general, and historical linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- KATIČIĆ, RADOSLAV 1976: *Ancient languages of the Balkans* 1–2. Trends in Linguistics, State-of-the-Art Reports 4. The Hague: Mouton.
- [KOPITAR, JERNEJ] K. 1829: Albanische, walachische u. bulgarische Sprache. – *Jahrbücher der Literatur* (Wien) 46 s. 59–106.
- LINDSTEDT, JOUKO 2000: Linguistic Balkanization: Contact-induced change by mutual reinforcement. – D. G. Gilbers & J. Nerbonne & J. Schaeken (toim.), *Languages in contact*. s. 231–246. Studies in Slavic and General Linguistics 28. Amsterdam: Rodopi.
- LINDSTEDT, JOUKO 2002: Is there a Balkan verb system? – *Balkanistica* 15 s. 323–336.
- MCWHORTER, JOHN H. 2001: The world's simplest grammars are creole grammars. – *Linguistic Typology* 5 s. 125–166.
- MATRAS, YARON 2002: *Romani: A linguistic introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ROSS, MALCOLM D. 1996: Contact-induced change and the comparative method: Cases from Papua New Guinea. – Mark Durie & Malcolm Ross (toim.), *The comparative method reviewed* s. 180–217. New York & Oxford: Oxford University Press.
- SANDBELD, KRISTIAN 1930: *Linguistique balkanique: Problèmes et résultats*. Collection linguistique publiée par la Société de Linguistique de Paris 31. Paris: Klincksieck. (Nouveau tirage: 1968.)
- SCHWARZWALD, ORA 2003: Judeo-Spanish / Judezmo / Ladino. Jewish Language Research Website. – <http://www.jewish-languages.org/judeo-spanish.html> 12.9.2006
- SOLTA, GEORG RENATUS 1980: *Einführung in die Balkanlinguistik mit besonderer Berücksichtigung des Substrats und des Balkanlateinischen*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- STERN, DIETER 2006: Balkansprachen und Kreolsprachen: Versuch einer kontaktypologischen Grenzziehung. – *Zeitschrift für Balkanologie* 42 s. 36–55.
- SUGAR, PETER F. 1977: *Southeastern Europe under Ottoman rule, 1354–1804*. A History of East Central Europe 5. Seattle: University of Washington Press.
- THOMASON, SARAH GREY & KAUFMAN, TERENCE 1988: *Language contact, creolization, and genetic linguistics*. Berkeley: University of California Press.

TRUBETZKOY, N. 1928: [Proposition 16.] – *Actes du Premier Congrès International des Linguistes à La Haye, du 10–15 avril 1928* s. 17–18. Leiden: A. W. Sijthoffs Uitgeversmaatschappij.

TZITZILIS, CHRISTOS 2000: Das Mittelgriechische im Lichte der Balkanlinguistik. – Tzitzilis & Symeonidis (toim.) 2000, s. 257–272.

TZITZILIS, CHRISTOS – SYMEONIDIS, CHARALAMBOS (Χρήστος Τζιτζιλής & Χαράλαμπος Συμεωνίδης, toim.) 2000: Βαλκανική Γλωσσολογία: Συγχρονία και Διαχρονία – Balkanlinguistik: Synchronie und Diachronie. Θεσσαλονίκη: Τομέας Γλωσσολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης – Thessaloniki: Linguistische Abteilung der Philosophischen Fakultät der Aristoteles-Universität Thessaloniki.

WALTER, HILMAR 1991: Sprachgemeinschaft – Kommunikationsgemeinschaft – Balkansprachbund. – *Balkansko ezikoznanie – Linguistique balkanique* 34 s. 3–10.

WEIGAND, GUSTAV 1894–95: *Die Aromunen: Ethnographisch-philologisch-historische Untersuchungen über das Volk der sogenannten Makedo-Romanen oder Zinzaren* I–II. Leipzig: Johann Ambrosius Barth (Arthur Meiner).